

Katsaus kulutukseen

Johanna Varjonen ja Anu Raijas

Katsauksessa tarkastellaan kotitalouksien kulutusmahdollisuuksien ja kulutuksen kehitystä arjen hyvinvoinnin viitekehyksestä käsin. Katsaus perustuu tilastotietoihin ja -aineistoihin sekä aihetta käsitteleviin tutkimuksiin. Artikkelissa pohditaan yhteiskunnan sosiaalisen ja taloudellisen ympäristön sekä kotitalouksien yhteispelin merkitystä hyvinvoinnin muodostumisessa. Yksityiskohtaisemmin tarkastellaan neljän erilaisen kotitaloustyyppin ruokaan, liikkumiseen ja vapaa-aikaan käyttämiä kulutusmenoja ja niissä tapahtuneita muutoksia vuodesta 2001 vuoteen 2006. Tarkasteluajanjakson aikana kulutus eriytyi laadullisesti ja kasvoi määrällisesti.

Vuosien 2008–2009 taloudellisen taantumän vaikutus kulutukseen on ollut runsaasti esillä julkisessa keskustelussa. Yhtäältä on oltu huolissaan siitä, että työllisyyden heikentyminen vähentää kulutusmahdollisuuksia ja toisaalta siitä, että yksityisen kulutuksen lasku edistää taantumän syvenemistä; syntyy siis negatiivinen kierre. Sen vuoksi Tilastokeskuksen kuluttajabarometrissa kuluttajien luottamuksen kehittymistä sekä omaan että kansantalouteen on seurattu aiempaa tarkemmin. Valtiovalta on pyrkinyt edistämään kulutusmahdollisuuksia alentamalla muun muassa elintarvikkeiden arvonlisäveroa ja kasvattamalla kotitalousvähennyksen määrää.

Vastikään julkaistu Stiglitzin komitean raportti (Stiglitz, Sen & Fitoussi 2009), jossa pyritään kehittämään bruttokansantuotteen oheen muita taloudellisen ja sosiaalisen kehityksen indikaattoreita, kiinnittää huomiota kotitalouksien toimintaan hyvinvoinnin edistämisessä. Bruttokansantuotteen muutokset eivät sellaisenaan välttämättä välity kotitalouksien kulutusmahdollisuuksiin. Osa bruttokansantuotteesta käy-

tään investointeihin tai suuntautuu ulkomaille pääomatuloina. Raportti toteaa ajan olevan kypsä siihen, että painopiste kehityksen mittaamisessa siirretään hyvinvointiin tuotannon sijaan. Tällöin olennaista on katsoa kehitystä kotitalousperspektiivistä ja siellä erityisesti tarkastella kulutusta yhdessä tulojen ja varallisuuden kanssa. Tulojen ja kulutuksen tarkastelussa pitää ottaa huomioon myös kotitalouksien oma (markkinaton) tuotanto. (Siglitz ym. 2009, 12–14.)

Tässä katsauksessa kuvataan kulutuksen viimeaikaista kehitystä. Keskiössä ovat kuluttajan jokapäiväisessä arjessa mahdolliset ja toteutetut valinnat. Lyhyessä katsauksessa ei ole mahdollista käydä läpi kaikkia kulutuksen osa-alueita. Olemme sen vuoksi valinneet tarkasteltavaksi kolme keskeistä arjen toiminta-alueita: ruokailun, liikkumisen ja vapaa-ajan.

Markkinat tarjoavat runsaasti vaihtoehtoja kulutukselle, mutta kulutus päätökset tehdään kotitalouksissa. Päätöksenteossa on kyse tarpeiden tyydytyksen priorisoinnista ja resurssien kohdentamisesta lukuisiin tarjolla oleviin vaihtoehtoihin. Sen vuoksi on tarpeen luoda katsaus päätöksenteon kontekstiin ja talouden hallintaan: miten kotitalouksien kulutusmahdollisuudet ovat ajassa kehittyneet. Lisäksi sivutaan yhteiskunnan eri sektoreiden – julkinen sektori, yksityiset yritykset, kolmas sektori ja kotitaloudet – välistä työnjakoa, sillä se yhtäältä ohjaa kotitalouksien valintoja ja toisaalta määrittelee koettua hyvinvointia (vrt. Raijas 2008, 17). Olennaista valintatilanteissa on se, mitkä vaihtoehdot kotitalouksille ylipäätänsä ovat tietyssä ympäristössä ja tiettyyn aikaan mahdollisia, ja kuinka hyvin sektoreiden välinen työnjako kotitalouksien näkökulmasta toimii.

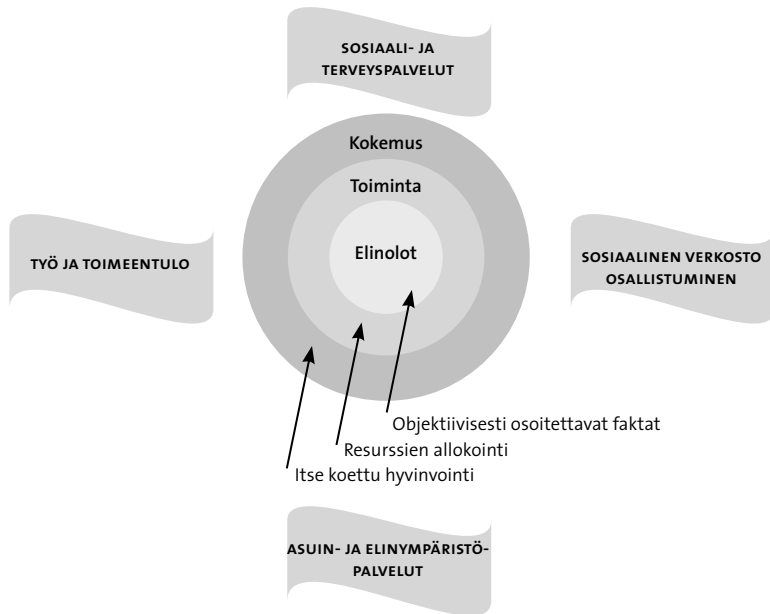
Tämä katsaus on koottu viimeisimmistä kulutukseen ja ajankäyttöön liittyvistä tilastotiedoista ja tutkimuksista. Hyödynnettäviä tilastotietoja olemme poimineet Tilastokeskuksen kulutustutkimuksesta, ajankäyttötutkimuksesta ja kansantalouden tilinpidosta. Tilastojen tuottamisajan kohtien erilaisuudesta johtuen tarkasteluajankohdat vaihtelevat jonkin verran. Sivuumme myös tutkimuksia kuluttajien kulutuskokemuksista, vaikka emme tässä yhteydessä varsinaisesti keskitykään kulutuksen merkityksiin. Vuosikirjan muut artikkelit valottavat laajasti kulutuksen tätä puolta.

Aloitamme katsauksen tarkastelemalla kotitalouksien elinoloja ja toimintaympäristöä, sillä niistä juontuvat kulutus päätöksiin vaikuttavat toimintavaihtoehdot. Tähän liittyen esittelemme julkisen sektorin hyvinvointipalveluita ja kotitalouksien omaa tuotantoa sekä kotitalouksien tuloja ja varallisuutta. Nämä kaikki ohjaavat kulutuksen määrää ja muokkaavat sen rakennetta. Sen jälkeen tarkastelemme ruokailuun, liikumiseen ja vapaa-aikaan liittyvää kulutusta ja kulutuksen muutosta. Johtopäätöksissä kokoamme yhteen keskeisimmät seikat kotitalouksien arjen toiminnasta kulutuksen näkökulmasta ja ennakoimme tulevaa kehitystä.

Kotitalouksien elinolot ja toimintaympäristö

Elinoloihin ja toimintaympäristöön liittyvässä tarkastelussa hyödynämme alueellisessa hyvinvointibarometrissa esitettyä hyvinvoinnin 3D-mallia (Hirvonen ym. 2003, 34), jota Raijas (2008) on soveltanut arjen hyvinvoinnin tutkimiseen (ks. kuva 1). Hyvinvointi muodostuu ihmisten *elinoloista*, joita voidaan mitata ja kuvata tilastotiedoin, *toiminnosta*, jotka ilmenevät ajankäyttönä ja kulutuksena, sekä *kokemuksista*, joista saadaan tietoa mielipidetutkimuksien avulla. Toimintoja ohjataan resurssien käytöllä, mihin vaikuttaa keskeisesti kansantalouden muiden sektoreiden toiminta. Tässä katsauksessa kulutus nähdään olennaisena osana kotitalouksien hyvinvointipyrkimyksiä, mutta ei sen ainoana indikaattorina.

Elinoloja määrittävät kotitalouden asuinpaikka ja -tapa sekä kotitaloustyyppi. Kotitalouksien lukumäärä on Suomessa kasvanut 20 viime vuoden aikana noin neljänneksellä eli puolella miljoonalla (Tilastokeskus 2009f). Kasvua selittää luonnollisesti osin väestönkasvu, mutta myös kotitalouksien rakenteelliset muutokset: kotitalouksien koko on hitaasti pienentynyt. Vuonna 1985 talouksien keskikoko oli 2,36 henkeä ja vuonna 2008 se oli 2,11 henkeä (Ahlqvist & Ylitalo 2009). Eniten ovat lisääntyneet yhden ja kahden henkilön taloudet. Vuonna 2006 kaikista kotitalouksista yhden henkilön muodostamia oli 40 prosenttia ja kahden henkilön muodostamia 29 prosenttia. Kulutuksen näkökulmasta

Kuva 1. Arjen hyvinvoinnin tutkimisen viitekehys. (Raijas 2008; vrt. Hirvonen ym. 2003, 34)

tällä on suuri merkitys, sillä pienet taloudet tarvitsevat oman kodin ja lähes samanlaisen varustelutason kuin isommatkin. Pieni kotitalous joutuu käyttämään asumiseen suuremman osuuden kulutuksestaan kuin isommat taloudet, jolloin rahaa muuhun kulutukseen jää vähemmän. (Tilastokeskus 2009g.)

Väestö on keskittynyt kaupunkeihin, sillä vuonna 2006 suomalaisista 62 prosenttia asui kaupunkimaisissa, 17 prosenttia taajaan asutuissa ja loput maaseutumaisissa kunnissa. Sen lisäksi, että kotitaloudet ovat pieniä, ne myös asuvat erillään toisistaan: vuonna 2008 asuntokunnista 41 prosentilla oli omakotitalo. Osuus tosin vaihtelee suuresti maan eri osissa (Tilastokeskus 2009h.) Tämän lisäksi vapaa-ajan asunnot ovat yleisiä. Vuonna 2006 vapaa-ajan asuntoja oli lähes puoli miljoonaa ja jo puolet niistä oli talviasuttavia. Sähköistäminen on parantanut vapaa-ajan asuntojen varustetasoa, mikä lisää niiden ympärivuotista käyttöä. (Tilastokeskus 2009i.)

Oman asuinympäristön olosuhteilla on suuri merkitys ihmisten arvioidessa asuinpaikkansa hyvyyttä. Vuoden 2009 Kansalaisbarometrissa eniten tyytymättömyyttä asuinkunnassa sai aikaan palvelujen riittämättömyys, sijainti, laatu ja vähyys. Toiseksi eniten tyytymättömyyttä aiheuttivat heikot liikenneyhteydet. (Siltaniemi ym. 2009, 95.) Nämä molemmat mainitut seikat liittyvät keskeisesti kuluttajien arjen sujuvuuteen ja sen myötä hyvinvoinnin toteutumiseen. Pääkaupunkiseudun muuttovirta -tutkimus osoitti, että asuinpaikan vaihtamisen taustalla on usein perhetilanteen muuttuminen. Asunnon vaihdon yhteydessä etsitään viihtyisämpää ja palveluiltaan sopivampaa asuinympäristöä (Kytö & Väliniemi 2009). Tutkimuksessa, jossa selvitettiin taloudellisesti, sosiaalisesti ja toiminnallisesti hyvän elinympäristön ominaisuuksia arjen näkökulmasta, korostui myös palvelujen läheisyys ja viihtyisyys (Koistinen & Tuorila 2008). Samaa aihetta käsittelee myös Koistisen ja Lammin artikkeli tässä teoksessa. European Union Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC, on määritellyt ihmisten hyvinvointiin vaikuttaviksi peruspalveluiden saavutettavuuden (päivittäistavara-kauppa, pankki, posti, terveyskeskus, koulut, julkinen liikenne) ja ympäristön häiriöttömyyden (Eurostat 2007a). EU-SILC:n mukaan esimerkiksi Suomessa melusta kärsi 19 prosenttia, saastumisesta 12 prosenttia sekä väkivallasta, rikollisuudesta tai ilkivallasta 16 prosenttia väestöstä vuonna 2007. Kaikissa näissä tapauksissa EU-maiden keskiarvot olivat muutaman prosenttiyksikön korkeammat (Eurostat 2007b).

Julkinen, yksityinen ja kotitaloussektori kulutusmahdollisuuksien tarjonnassa

Kotitalouksien todellinen kulutus ei toteudu pelkästään varallisuuden, ansiotulojen ja tulonsiirtojen avulla, vaan lisäksi siihen vaikuttavat julkisen sektorin palvelujen käyttö ja kotitalouksien itselleen tuottamien palvelujen arvo. Julkiset hyvinvointipalvelut¹ vaikuttavat kulutusmahdollisuuksiin huomattavasti, vaikka tätä puolta harvemmin tuodaan

1 Kansantalouden tilinpidossa tästä käytetään termiä "saadut luontoismuotoiset sosiaaliset tulonsiirrot".

esille. Esimerkkejä näistä palveluista ovat koulutus-, terveys- ja sosiaalipalvelut, julkinen liikenne sekä kunnalliset vapaa-ajan palvelut, kuten mahdollisuus urheilukenttien ja -hallien sekä kirjastojen käyttöön. Näiden käytöstä kuluttajat maksavat vain pienen osan palvelun tuottamisen aiheuttamista todellisista kustannuksista. Tilastokeskus on tehnyt laskelmia niiden rahallisesta merkityksestä kotitalouksille. Vuonna 2006 niistä saatu etuus oli keskimäärin 11 300 euroa kotitaloutta kohti. (Lindqvist 2009, 148–149.) Kyselyissä kansalaiset ovatkin vahvasti puoltaneet julkisen sektorin vastuuta erityisesti sosiaali- ja terveystalouden järjestämisestä (Moisio ym. 2008; Muuri 2008).

Kulutusmahdollisuuksiin myötävaikuttaa myös kotitalouksien oma tuotanto. Se jää usein huomiotta, koska se ei sisälly virallisiin taloustilastoihin. Kotitalouspalvelut ovat hyvinvoinnin toteutumisen kannalta välttämättömiä palveluja. Jollei niitä tuoteta itse, ne joudutaan hankkimaan markkinoilta. Rahansäästövaikutusta ei huomata helposti, sillä tuotetut palvelut kulutetaan välittömästi; esimerkiksi valmistettu ateria syödään ja pestyt vaatteet otetaan käyttöön. Omatuotannon korvaaminen markkinahyödykkeellä kuitenkin vähentää muihin menoihin käytettävissä olevaa rahaa. Vuonna 2006 kotitalouksien tuottamien palvelujen arvo oli noin 25 600 euroa taloutta kohti. (Kotitaloustuotannon laskelmat 2009²)

Taulukkoon 1 on koottu kotitalouksien kulutusmahdollisuuksiin vaikuttavat tulot sekä niitä vastaava kulutus.

Keskimääräiset luvut antavat kuvan näiden kolmen ”tulolähteen” tai kulutusmahdollisuuksia tuottavan tekijän suhteellisista merkityksistä, mutta niiden osuus vaihtelee kotitaloustyypeittäin erittäin paljon. Taulukosta näkyy, että keskimäärin vajaa puolet kulutuksesta on rahalla maksettavaa, runsas kolmannes muodostuu kotitalouksien itse tuottamien palveluiden kulutuksesta ja kuudesosa julkisten palvelujen käytöstä.

Rahamenot olivat vuonna 2006 jonkin verran tuloja suuremmat, mikä kertoo kotitalouksien velkaantumisesta. Talouden taantuma on

2 Kotitaloustuotannon satelliittitili vuodelta 2001 on laadittu Kuluttajatutkimuskeskuksen ja Tilastokeskuksen yhteistyönä (Varjonen & Aalto 2005). Kotitaloustuotannon satelliittitiliä vuodelle 2006 päivitetään tätä kirjoitettaessa syksyllä 2009.

Taulukko 1. Kotitalouksien tulot ja menot vuonna 2006.

Tulot	Euroa / kotitalous	%	Kulutus	Euroa / kotitalous	%
Käytettävissä oleva tulo	32 849	47	Kotitalouksien kulutusmenot	33 466	48
Saadut luontoismuotoiset sosiaaliset tulonsiirrot	11 308	16	Käytettyjen hyvinvointipalvelujen arvo	11 308	16
Kotitaloustuotannon arvo	25 651	37	Kotitaloudessa tuotettujen palvelujen arvonlisäys	25 651	36
Yhteensä: laajennettu käytettävissä oleva tulo	69 809	100	Yhteensä: laajennettu yksilöllinen kulutus	70 426	100

Lähteet: Kansantalouden tilinpito, Tilastokeskus 2009; Lindqvist 2009; Kotitaloustuotannon laskelmat, Kuluttajatutkimuskeskus

näkyneet yksityisen kulutuksen 3,4 prosentin laskuna vuoden 2009 toisella neljänneksellä vuotta aikaisempaan verrattuna (Tilastokeskus 2009j). Sen sijaan julkisten palvelujen käyttö pysyy suhteellisen vakaana. Samoin on pysynyt vakaana kotitaloustuotannon määrä. Julkisten palveluiden ja kotitalouksien tuottamien palvelujen osuus kulutuksesta voi jopa lisääntyä, koska yksityisten palveluiden käytöstä voidaan tulojen laskiessa siirtyä julkisten palveluiden käyttöön ja itse tekemiseen voi jäädä esimerkiksi työttömyyden johdosta enemmän aikaa. Kotitaloustuotannon määrä ei kuitenkaan näytä riippuvan merkittävästi tulotasosta, vaan enemmän perheen elinvaiheesta (Varjonen 2008). Lindqvist (2009, 154) on todennut, että julkisten palvelujen käytöllä on kulutusmahdollisuuksia tasaava vaikutus, sillä niiden etuuksien osuus on pienituloisimmalla kymmenyksellä jopa puolet tuloista ja suurituloisimmalla kymmenyksellä vain viitisen prosenttia.

Kotitalouksien tulot ja varallisuus

Tässä jaksossa kuvaamme uusimpien tilastojen ja tutkimusten pohjalta suomalaisten kotitalouksien tuloja ja varallisuutta. Näiden resurssien määrä, hallinta ja mahdollisuus niiden hyödyntämiseen riippuvat yhtäältä yhteiskunnan tarjoamista puitteista ja lähiympäristön elinoloista, toisaalta yksilöiden ominaisuuksista. Kaikki edellä mainitut tekijät vai-

kuttavat myös siihen, miten riittäväksi käytettävissä olevien resurssien määrä koetaan.

Kotitalouksien käytettävissä olevat tulot olivat runsaat 24 100 euroa kulutusyksikköä³ kohden vuonna 2007 ja ne kasvoivat edellisestä vuodesta reilulla kahdella prosentilla (Tilastokeskus 2009a). Sosioekonomisten ryhmien väliset tuloerot ovat kasvaneet 2000-luvulla, sillä pienituloiset ovat jääneet yleisestä tulokehityksestä jälkeen. Kun kotitalouksien käytettävissä olevat tulot kulutusyksikköä kohden vuonna 2007 kasvoivat keskimäärin 2,4 prosenttia, pienituloisimman kymmenyksen tulot pienenivät tuolloin keskimäärin 0,4 prosenttia ja suurituloisimman kymmenyksen tulot kasvoivat keskimäärin 3,4 prosenttia. Pienituloisista erityisesti opiskelijoiden ja yksinhuoltajien tulokehitys on koko 2000-luvun ollut hyvin heikkoa suhteessa koko väestöön. Yksinhuoltajien reaali-tulot ovat vuodesta 2004 lähtien laskeneet jatkuvasti. Myöskään kahden huoltajan lapsiperheiden tulot eivät ole enää vuoden 2005 jälkeen nousseet. Sen sijaan lapsettomien parien tulokehitys on ollut muita väestöryhmiä parempaa. (Tilastokeskus 2009b.)

Suomalaisten varallisuus on viime vuosina kasvanut, kuten viereisen sivun taulukko 2 osoittaa. Vuonna 2004 suomalaiskotitalouden varallisuuden arvo oli keskimäärin 147 500 euroa, ja vuosien 1987 ja 2004 välillä kotitalouksien nettovarallisuus lähes kaksinkertaistui (Tilastokeskus 2009c). Suurin osa suomalaisten varallisuudesta on kiinni asunnoissa. Vuoden 2008 ennakkotietojen mukaan kotitalouksien rahoitusvarat vähenivät voimakkaasti erityisesti suorien osakesijoitusten arvonalentumisista johtuvien tappioiden takia (Tilastokeskus 2009d).

Koska omistusasunnot on useimmiten hankittu velkarahalla, suomalaiset ovat varallisuuden kasvun myötä myös velkaantuneet. Keväällä 2009 lainaa oli joka toisella suomalaisella kotitaloudella, lapsiperheistä jopa 80 prosentilla. Ikäryhmistä eniten lainaa on noin 30-vuotiailla. Myös asuntolainamäärät ovat kasvaneet: vuoden 2009 keväällä keskimääräinen asuntolaina oli 76 500 euroa, ja se oli kasvanut 5 000 eurolla

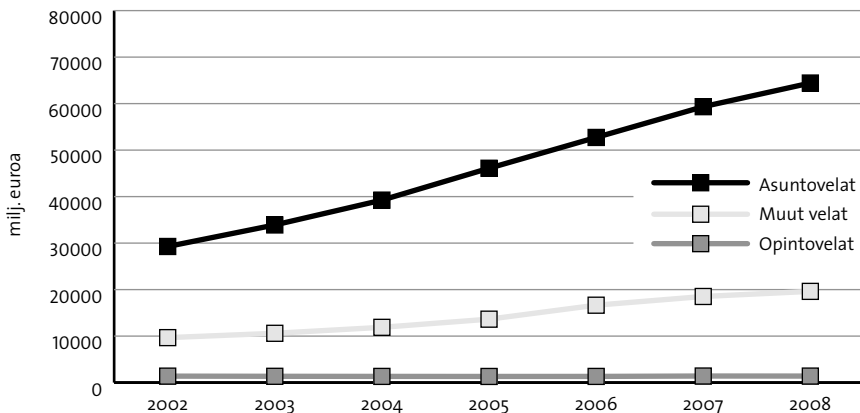
3 Kulutusyksikköä kohti lasketuilla tuloilla voidaan verrata kooltaan ja rakenteeltaan erilaisia kotitalouksia toisiinsa. Tulonjakotilastossa on käytetty vuodesta 2002 lähtien Eurostatin suosittamaa OECD:n muunnettua kulutusyksikköasteikkoa, jossa kotitalouden ensimmäinen aikuinen saa painon 1, muut yli 13-vuotiaat saavat painon 0,5 ja 0–13-vuotiaat lapset saavat painon 0,3.

Taulukko 2. Kotitalouksien varat ja velat vuosina 1987–2004, kotitaloutta kohti.

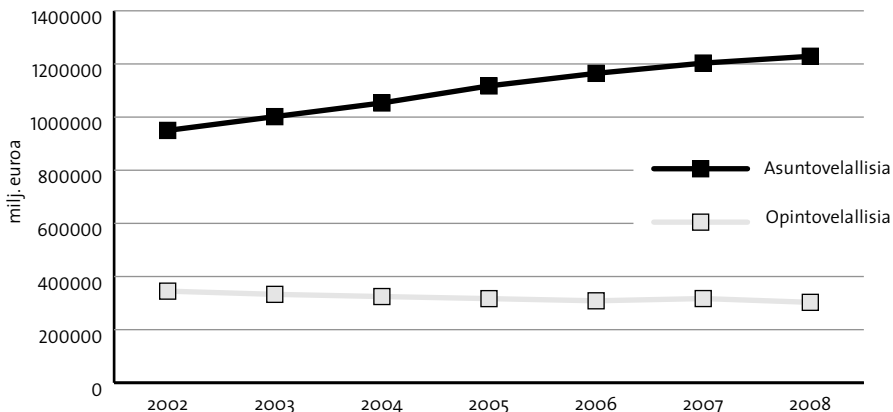
(Tilastokeskus 2009c)

	1987	1988	1994	1998	2004
Varallisuus yhteensä	80 660	85 530	80 560	100 060	147 450
Asuntojen arvo	56 610	58 540	54 890	67 010	97 330
Vapaa-ajanasuntojen arvo	7 170	7 410	8 270	8 890	13 960
Kulkuvälineiden arvo	5 760	7 400	5 820	7 120	10 590
Talletukset	7 510	7 690	8 010	8 630	11 230
Arvopaperit (pörssiosakkeet, rahasto-sijoitukset, muut osakkeet, osuudet ja joukkovelkakirjat)	2 920	3 760	2 290	6 070	10 560
Muut rahoitusvarat (säästö- ja sijoitusvakuutukset, eläkevakuutukset, käteisvarat ja lainasaatatavat)	690	730	1 270	2 340	3 790
Asuntolainat	10 410	12 390	10 220	9 790	16 390
Kulutus- ja opintolainat	2 840	3 420	2 580	2 400	3 270
Nettovarallisuus	67 410	69 720	67 760	87 880	127 790

edellisestä vuodesta. Joka kymmenennellä asuntovelallisella asuntolainaa on yli 150 000 euroa, ja uusista asuntolainoista joka viides on tätä suuruusluokkaa. Kuva 2 esittää lainojen ja kuva 3 velallisten kokonaismäärän kehityksen 2000-luvulla. Lainat rasittavat kotitalouksia pitkään, sillä asuntolainojen takaisinmaksuajat ovat kasvaneet kymmenen viime vuoden aikana; vuonna 2009 tyypillisin takaisinmaksuaika oli 20 tai 25 vuotta. Lainanottajista tosin puolella on säästöjä tai sijoituksia, mikä antaa viitteitä heidän vakavaraisuudestaan. (Finanssialan Keskusliitto 2009, 8–22.) Velkaantuminen on taantuman myötä tuonut mukanaan ongelmia: vuoden 2009 ensimmäisellä puoliskolla maksuhäiriöitä esiintyi noin 7 prosentilla aikuisista suomalaisista. Uusien kulutusluottohäiriöiden määrä on kaksinkertaistunut vuodesta 2008 vuoteen 2009. (Suomen Asiakastieto Oy 2009.)

Kuva 2. Henkilöiden velat vuosina 2002–2008. (Tilastokeskus 2009e)

Kuva 3. Velallisten määrä vuosina 2002–2008. (Tilastokeskus 2009e)

Yhteenvetona suomalaisten tulojen ja varallisuuden viimeaikaisesta kehityksestä voidaan todeta elintason yleinen paraneminen ja absoluuttisen köyhyyden väheneminen. Vuoden 2009 Kansalaisbarometrin mukaan suomalaisista 70 prosenttia oli tyytyväisiä taloudelliseen tilanteeseensa. Lähes puolet (46 %) suomalaisista pitää tulojen riittävyttä ta-

loudelleen vähintään melko hyvänä. (Siltaniemi ym. 2009, 54–55.) Samaan aikaan kuitenkin työttömyyttä on paljon, tuloerot ovat kasvaneet ja suhteellinen köyhyys yleistynyt (Moisio ym. 2008).

Kulutusuutokset

Kulutuksenmenoja kuvataan usein keskiarvoina kotitaloutta tai kulutusyksikköä kohti. Kotitaloudet voivat kuitenkin erota varsin paljon toisistaan kulutusmahdollisuuksiltaan ja -tottumuksiltaan, mitä keskiarvotiedot eivät paljasta. Tässä katsauksessa esittelemme kulutusta ja sen moninaisuutta neljän eri elinvaiheessa olevan kotitalouden avulla. Ikä on yksi merkittävimmistä elämäntapaan ja sen myötä myös kulutukseen vaikuttavista tekijöistä, toinen on elinvaihe. Pikkulasten perheissä elämä on kovin toisenlaista kuin vastaavanikäisen lapsettoman taloudessa. Kuvaamme seuraavassa kulutusmenoja yksinasuvan alle 45-vuotiaan, kahden huoltajan pikkulapsiperheen, lapsettoman keski-ikäisen perheen ja yksinasuvan eläkeikäisen talouksissa. Emme käytä tässä yhteydessä kulutusyksikkömuunnoksia erikokoisten talouksien saamiseksi vertailukelpoisiksi, koska esimerkiksi ruokailussa emme näe tarkoituksenmukaiseksi olettaa, että perheen toisen aikuisen ruokailukulut olisivat vain puolet ensimmäisen aikuisen kuluista, kuten yleisimmin käytetty OECD:n modifioitu skaala olettaa⁴. Esitetyissä taulukoissa ilmoitamme talouksien jäsenten lukumäärän.

Ruokailu

Elintarvikkeiden kulutusmeno-osuus on laskenut 1970-luvun neljänneksestä 2000-luvun reiluun kymmenykseen. Tämä kertoo Engelin lain mukaisesti yleisestä elintason kohoamisesta. Silti suomalaisilta kuluu elintarvikkeisiin asumisen ja liikenteen jälkeen edelleen kolmanneksi eniten rahaa (Ahlqvist & Ylitalo 2009). Budjettiosuuden alenemisesta ei voi päätellä ruokailun arvostuksen muuttumista: ruoalla ja ruokailulla

4 Kotitalouden ensimmäinen aikuinen saa painon 1, muut yli 13-vuotiaat saavat painon 0,5 ja 0–13-vuotiaat lapset saavat painon 0,3.

on edelleen hyvin keskeinen merkitys ihmisten elämässä. Tätä osoittaa muun muassa innokkuus, jolla kansalaiset ja media ovat osallistuneet keskusteluun ruoan arvonlisäveron alentamisesta.

Ruokailun järjestäminen linkittyy vahvasti niin kotitalouden omaan toimintaan kuin elinympäristön tarjoamiin mahdollisuuksiin. Markkinahyödyketarjonnassa tapahtunut verrattain nopea kasvu on lisännyt kotitalouksien valinnanmahdollisuuksia. Tapahtunutta muutosta voisi jopa verrata muutokseen valmisvaatteiden tarjonnassa ja käytössä 1950-luvun jälkeen.

Nykyisin ateriat voidaan joko valmistaa itse hankkimalla jalostusasteeltaan erilaisia elintarvikkeita markkinoilta tai kokonainen ateria voidaan ostaa valmiina kotiin. Kolmas vaihtoehto on käyttää hyväksi ateriapalveluita ja nauttia ateria kodin ulkopuolella. Markkinahyödykkeiden yleistyminen on heijastunut kulutukseen: vuodesta 2001 vuoteen 2006 kodin ulkopuoliseen ruokailuun käytetyt reaaliset kulutusmenot lisääntyivät 17 prosenttia ja valmisruokiin vastaavasti 22 prosenttia.

Seuraavassa ruokailua, samoin kuin myöhemmin liikkumista ja vapaa-aikaa, tarkastellaan niihin käytettyjen rahamenojen avulla. Näkökulma tuottaa tietoa siitä, mitä vaihtoehtoja valitaan, mutta ei kerro sitä, miksi näin menetellään. Tätä puolta valottavat Mäkelän ja Nivan artikkeli sekä Lambergin artikkeli tässä julkaisussa.

Taulukoissa 3 ja 4 esitetään kotitalouksien kulutusmenot vuoden 2006 hinnoin aterian raaka-aineisiin, valmisruokiin ja kodin ulkopuolella tapahtuvaan ruokailuun vuosina 2001 ja 2006. Tiedot perustuvat kansantalouden tilinpidon lukuihin, jotka on jaoteltu eri kotitaloustyypeille vuosien 2001 ja 2006 kulutustutkimuksien osuuksien mukaan. Hintamuunnokset on tehty Tilastokeskuksen kuluttajahintaindeksin osaindeksejä hyödyntäen.

Taulukot 3 ja 4 paljastavat eroja eri-ikäisten ruokavalinnoissa. Eriytyisen selvästi iän vaikutus näkyy yksin asuvilla: nuoret käyttävät runsaasti ateriapalveluita ja eläkeikäiset valmistavat ateriansa pääosin itse. Erot ruokailuvalinnoissa eri-ikäisten talouksien välillä ovat kasvaneet vuodesta 2001 vuoteen 2006. Eläkeikäiset ovat 2000-luvulla vähentäneet ulkona syömistään ja lisänneet valmiiden aterioiden (päivittäistavarakaupoista hankittavat mikroateriat, eineslaatikot, salaattit yms.) os-

Taulukko 3. Aterioihin ja välipaloihin käytetyt kulutusmenot (euroa, vuoden 2006 hinnoin) taloutta kohden vuonna 2001.

2001	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,07	2	1	2,15
Aterioiden ja välipalojen raaka-aineet	883	3095	2992	1224	2351
Sellaisenaan syötävät elintarvikkeet ja juomat	393	1302	857	385	1074
Makeiset	120	372	137	58	192
Aterian muodostavat valmisruoat	121	362	171	94	186
Kodin ulkopuolella ruokailu	999	1414	925	233	961
Yhteensä	2516	6545	5082	1994	4764

Taulukko 4. Aterioihin ja välipaloihin käytetyt kulutusmenot (euroa) taloutta kohden vuonna 2006.

2006	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,19	2	1	2,11
Aterioiden ja välipalojen raaka-aineet	1202	3985	3920	1652	2868
Sellaisenaan syötävät elintarvikkeet ja juomat	505	1466	995	454	801
Makeiset	148	455	200	83	197
Aterian muodostavat valmisruoat	166	524	271	305	273
Kodin ulkopuolella ruokailu	1543	2129	1413	172	904
Yhteensä	3564	8559	6799	2666	5042

Lähde: Johanna Varjosen laskelmat, jotka perustuvat kansantalouden tilinpidon ja kulutus-tutkimuksen aineistoihin.

tamista kotiin. Tähän ovat todennäköisesti vaikuttaneet valmisaterioiden runsas tuotekehitys sekä niiden voimakas markkinointi. Monet ikäihmiset kokevat miellyttävämmäksi syödä kotona tutussa ympäristössä kuin sonnustautua ravintolaan, jonne voi olla hankala matkakin.

Merkitseväntä on myös lapsettomien keski-ikäisten pariskuntien verrattain suuret ruokamenot. Osaksi sitä selittää näiden pariskuntien aikuisille lapsilleen ja heidän perheilleen tarjoamat ateriat (Sauli & Nurmela 2009). Niin ikään pariskuntien korkeat tulot mahdollistavat kalliimpien elintarvikkeiden hankinnan. Nuoret yksin asuvat ja pariskunnat käyttävät muita taloustyyppejä suuremman osuuden ruokamenoistaan kodin ulkopuoliseen ruokailuun. Esitetyissä luvuissa eivät ole mukana ravintoloissa ja baareissa nautitut alkoholijuomat, mikä lisäksi eroa muihin kotitalouksiin entisestään. Suurimmat ruokamenot ovat ymmärrettävästi lapsiperheissä, koska lapset tarvitsevat paljon energiaa, eikä aterioiden valmistamisesta voida tinkiä. Makeisten kulutus on lisääntynyt vuoden 2001 jälkeen erityisesti vanhemmissa ikäluokissa. Eläkeikäisiä lukuun ottamatta makeismenoissa ei ole kovin suuria eroja talustyypeittäin; ne olivat vuonna 2006 noin sata euroa henkeä kohden. Makeisveron nosto tulevaisuudessa vaikuttaa kuitenkin eniten nuorten ja lapsiperheiden elintarvikemenoihin.

Kaiken kaikkiaan kotitalouksien ruokamenot ovat kasvaneet vuosien 2001 ja 2006 välillä huomattavasti enemmän kuin mitä elintarvikkeiden hinnat ovat nousseet. Syynä tähän on kalliimpien tuotteiden suosiminen, mihin ovat johdattaneet tuotevalikoiman laajeneminen sekä kotitalouksien yleinen elintason nousu. Valmisruokia, piirakoita, pizzoja, hampurilaisia ja lasten ruokia ostetaan kaupasta aiempaa enemmän. Terveystietoisuuden lisääntyminen on lisännyt vähärasvaisempien tuotteiden kysyntää. Lisäksi lihan kulutuksessa on siirrytty leikkelemakkarista hinnaltaan kalliimpiin kokolihaleikkeisiin. (Viinisalo ym. 2008.)

Taulukot 5 ja 6 osoittavat eroja aterioiden itse tekemisen määrässä erilaisilla kotitalouksilla. Yksinasuvat nuoret aikuiset valmistavat aterioita kotona melko vähän verrattuna esimerkiksi pikkulasten vanhempiin. Myös keski-ikäiset parit valmistavat paljon kotiaterioita.

Laskelmaan on liitetty myös ruokaostoksiin ja -ostosmatkoihin käytetyn työn arvo, joka on jopa lähes kolmannes yhteenlasketusta työn ar-

Taulukko 5. Kotona tuotettujen aterioiden ja välipalojen tuotannon arvo vuonna 2006, euroa taloutta kohti.

2006	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Työn arvo	2 071	7 324	7 427	5 073	5 846
Ruokaostuksiin ja niihin liittyviin matkoihin käytetyn ajan arvo	790	2 792	2 831	1 934	2 228
Ruokatalouteen tarvittavien laitteiden ja koneiden kuluminen	224	422	439	197	362
Itse kasvatettujen, keräiltyjen, metsästettyjen tai kalastettujen raaka-aineiden arvo	17	87	83	45	50
Kotitalouksissa tuotettujen ateriapalvelujen arvo (= arvonlisäys), yhteensä euroa vuotta kohden	3 102	10 625	10 780	7 248	8 486
Ruokataloustöihin käytetty aika, keskimäärin min/päivä, 1999–2000	25	99	103	78	80

Työn arvo on laskettu kertomalla työaika kodinhoitajan ja kotiaavustajan (ISCO 51331) tuntipalkalla. Laitteiden ja koneiden kulumisluvut on laskettu Tilastokeskuksessa pääomakantamallilla.

Lähde: Kotitaloustuotannon laskelmat 2009.

vosta aterioiden ja välipalojen tuotannossa. Ostosten tekoon kuluva ajan ja kustannusten arvellaan edelleen lisääntyvän kauppojen keskittymis- ja laajentumiskehityksen seurauksena. Vähittäiskauppapalvelujen saavutettavuus on jo selvästi heikentynyt joillakin alueilla Suomessa. Toisaalta liikennemyymälöiden yleistymisen on mahdollistanut ruokaostoksien tekemisen nopeasti työ- tai viikonloppumatkan varrella myös haja-asutusalueilla. Kilpailuetuna liikennemyymälöillä on ollut niiden laaja aukioloaika. (Saarinen 2008.)

Taulukko 6. Työ-, kotityö- ja vapaa-ajan matkoihin käytetty aika, minuuttia päivässä taloutta kohden.

1999–2000	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Yli 10-vuotiaiden lukumäärä kotitaloudessa keskimäärin	1	2,3	2	1	..
Matkat työhön / työstä	19	36	31	1	24
Kotityöhön liittyvät matkat	16	65	49	16	40
Vapaa-ajan matkat	55	70	55	17	66
Kaikki matkat yhteensä	90	171	135	34	130

Lähde: Tilastokeskus: ajankäyttötutkimuksen aineistot.

Liikkuminen

Monet yhteiskunnalliset ja markkinoilla tapahtuneet muutokset ovat lisänneet kuluttajan liikkumista ja sen myötä liikennekulutusta. Näitä muutoksia ovat muun muassa kaupungistuminen, kaupunkirakenteen pirstaloituminen, palveluiden sijoittumiskehitys, palvelutarjonnan monipuolistuminen sekä autojen määrän kasvu. Arjen toiminta-areenat – koti, työpaikka, kaupat ja palvelut – ovat usein kaukana toisistaan ja siksi liikkuminen niiden välillä vaatii kulkuvälineen käyttöä. Lisäksi kohonnut elintaso on kasvattanut vapaa-ajan matkailua, joka muodostaa suurimman osan suomalaisten tieliikennematkoista (HLT 2009). Julki-suudessa on keskusteltu paljon liikkumisen lisääntymisestä vapaa-ajan matkojen yleistymisen, palvelujen keskittymisen ja työmatkojen pitene-misen myötä. Viimeisin ajankäyttötutkimus vuosituhannen vaihteesta osoittaa, että taloutta kohden vapaa-ajan matkoihin käytettiin keski-määrin runsas tunti päivässä, mikä oli puolet kaikesta matkoihin käy-tetystä ajasta. Lasten kuljettamiseen, asiointiin, ostoksiin sekä muuhun kotityöhön liittyviin matkoihin kului noin kolmannes eli 40 minuuttia ja työmatkoihin loput, vajaa puoli tuntia päivää ja kotitaloutta kohden, kuten taulukko 6 osoittaa.

Matkoihin kuluu yhteensä suunnilleen saman verran rahaa kuin ruo-kaan. Liikkumiseen liittyvät kulutusmenot vuodelta 2001 ja 2006 esite-tään eriteltyinä taulukoissa 7 ja 8.

Taulukko 7. Matkoihin ja kulkuneuvoihin käytetyt kulutusmenot vuonna 2001 (euroa, vuoden 2006 hinnoin) taloutta kohden.

2001	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,07	2	1	2,15
Matkaliput, lyhyet matkat	221	152	158	80	207
Taksimatkat	89	69	44	80	67
Matkaliput, pitkät matkat	414	383	520	108	376
Kulkuvälineiden huolto ja korjaus	438	880	723	74	563
Katsastus-, vakuutus- ym. vero- luonteiset maksut	242	632	561	105	420
Poltto- ja voiteluaineet	690	1598	1270	122	992
Muut (pysäköinti-, vuokrat ym.)	78	102	109	26	103
Ajoneuvo luontoisetuna	27	410	263	0	165
Kulkuneuvojen hankinta	597	1920	1618	4	1097
Yhteensä matka- ja liikennemenot	2795	6147	5267	600	3988

Taulukko 8. Matkoihin ja kulkuneuvoihin käytetyt kulutusmenot vuonna 2006, euroa taloutta kohden

2006	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,19	2	1	2,11
Matkaliput, lyhyet matkat	133	73	224	81	161
Taksimatkat	71	64	43	36	61
Matkaliput, pitkät matkat	603	452	436	202	477
Kulkuvälineiden huolto ja korjaus	555	955	940	78	671
Katsastus-, vakuutus- ym. vero- luonteiset maksut	217	600	474	82	364
Poltto- ja voiteluaineet	981	2885	2448	322	1700
Muut (pysäköinti-, vuokrat ym.)	53	114	157	79	127
Ajoneuvo luontoisetuna	184	313	407	0	237
Kulkuneuvojen hankinta	804	2480	1841	60	1420
Yhteensä matka- ja liikennemenot	3601	7936	6970	940	5218

Lähde: Johanna Varjoson laskelmat, jotka perustuvat kansantalouden tilinpidon ja kulutus-
tutkimuksen aineistoihin.

Edellä olevista taulukoista näkyy selvästi eläkeikäisten huomattavan pienet liikkumismenot verrattuna muihin talouksiin. Tämä johtuu osittain siitä, että ryhmään kuuluvat myös hyvin iäkkäät henkilöt, joiden saattaa olla vaikea matkustaa fyysisten rajoitusten vuoksi. Eläkeläisten matkakulujen on julkisessa keskustelussa ennakoitu kasvavan, kun varakkaiden osuus eläkeläisistä kasvaa. Itse asiassa tämä näkyy jo, sillä ryhmän liikennemenot ovat kasvaneet suhteellisesti eniten tarkasteluajanjaksona.

Joukkoliikenteen eli matkalippujen ja taksimatkojen osuus liikkumisen kokonaismenoista on keskimäärin 13 prosenttia. Tämä osuus on suurin yksinasuvilla ja pienin lapsiperheillä, vain 7 prosenttia. Julkisen liikenteen osuus yhteenlasketuista menoista on supistunut vuodesta 2001, jolloin se oli keskimäärin 16 prosenttia. Kaikkiaan liikkumisen aiheuttamat kulut ovat reaalisesti kasvaneet noin kolmanneksella vuodesta 2001 vuoteen 2006. Kasvu on tullut pääosin yksityisiin kulkuneuvoihin ja niiden käyttömenoihin liittyvistä kustannuksista. Parin viime vuoden aikana on virinnyt keskustelu ilmastonmuutoksesta ja vähemmän saastuttavien liikennemuotojen suosimisesta. Siitä ei näkynyt oireita vielä vuoden 2006 kulutuksessa. Ihanne-elinympäristöä käsittelevä tutkimus kuitenkin paljastaa, että autosta oltaisiin valmiita luopumaan, jos julkinen liikenne toimii ja kävely- sekä pyöräilymahdollisuudet ovat hyvät (Koistinen & Tuorila 2008).

Vapaa-aika

Ajankäytön perusrakenne mukaan lukien vapaa-ajan määrä on pysynyt hyvin samankaltaisena (Niemi & Pääkkönen 2001), vaikka elinympäristön infrastruktuuri ja palveluiden saatavuus on muuttunut suuresti. Vapaa-ajan kulutusmenojen tarkastelu kertoo kuitenkin toisenlaisesta kehityksestä: ne ovat kasvaneet roimasti. Vapaa-ajastamme on siis tullut yhä tuoteintensiivisempää ja tuotteistetumpaa. (Raijas 2005.)

Ajankäyttö jäsentää kotitalouden päivittäistä toimintaa. Vapaa-aika on sidoksissa ansiotyön ja kotityön määrään, jotka molemmat ovat suurimmillaan pikkulapsiperheissä. Kotitalouden elinvaihe sääteleeekin osaltaan ajankäytön rakennetta, kuten taulukko 9 osoittaa.

Taulukko 9. Kotitalouden yli 10-vuotiaiden jäsenten yhteenlaskettu ajankäyttö vuosina 1999–2000, tuntia ja minuuttia/vuorokausi.

1999–2000	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.
Yli 10-vuotiaiden lukumäärä kotitaloudessa keskimäärin	1	2,3	2	1
Ansiotyö	3.45	8.04	6.59	0.07
Kotityö	2.00	10.01	7.07	3.29
Opiskelu	0.57	1.21	0.10	0.01
Vapaa-aika	6.40	11.29	12.30	8.45

Lähde: Pääkkönen 2005

Vapaa-ajan määrän muutokset ovat yhteydessä lähinnä työllisyyden muutoksiin. Ajankäyttötutkimuksen mukaan suomalaisten keskimääräinen työaika on vähentynyt noin puolella tunnilla vuosien 1987–88 jälkeen, ja vapaa-aikaa on tullut lisää noin tunti viikossa (ks. Niemi & Pääkkönen 2001, 33). Siitä huolimatta aikapula vaivaa monia. Työajan vähentyminen johtuu työssäkäyvien lukumäärän vähentymisestä ja työllisillä vapaa-aika onkin itse asiassa vähentynyt (Robinson & Godbey 1997; Zuzanek et al 1998, 5, 9; Niemi & Pääkkönen 2001). Aikapula vaivaa erityisesti työuraa tekeviä keski-ikäisiä ja pienten lasten vanhempia, kun taas työttömät ja eläkeläiset ovat kiireettömpimpiä (Takala 2004, 16). Lääkkeeksi aikapulaan Robinson ja Godbey (1997) ovat esittäneet ajankäytön tehostamisen, jolloin toiminnot pyritään suorittamaan nopeammin, runsaasti aikaa vievät toiminnot korvataan nopeammilla toiminnoilla, useita toimintoja toteutetaan samanaikaisesti tai ajankäyttöä aikataulutetaan. Näin toimien vuorokauteen ajatellaan saatavan lisää tunteja. Pyrkimys on johtanut siihen, että ajankäyttö pirstaloituu. Mobiili tieto- ja informaatioteknologia on lisännyt tätä kehitystä: se on laajentanut mahdollisuuksia ajankäytön tiivistämiseen, niin että ”tyhjiä” odotusaikoja ei enää elämässämme ole.

Tutkimuksessa vapaa-aikaa on lähestytty joko residuaalina, tuottavista toiminnoista ylijäävänä aikana, tai aktiivisena, uusintavana ajankäyttönä. Viimeksi mainitulle vapaa-ajan vietolle on monenlaisia ta-

Taulukko 10. Vapaa-ajan kulutusmenot taloutta kohden vuonna 2001 (euroa, vuoden 2006 hinnoin).

	2001				Kaikki taloudet, keskimäärin
	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,07	2	1	2,15
Audiovisuaaliset laitteet ja tietokoneet	397	577	320	60	414
– Äänen ja kuvan tallennus-laitteet	140	246	117	47	176
– Valokuvaus- ja videointilaitteet	10	52	31	2	26
– Tietojenkäsittelylaitteet	135	169	116	3	132
– CD- ja DVD-levyt, filmit, videonauhut ym.	99	103	45	5	73
– Televisioiden ja tietokoneiden korjaus	13	7	11	2	7
Muut suuret vapaa-ajan välineet	45	223	345	9	190
Muut virkistys- ja harrastusvälineet	243	970	649	152	542
– Lelut, pelit ja urheiluvälineet	139	683	257	23	291
– Kasvit multa ja lannoitteet	41	152	255	102	148
– Lemmikkieläimet	63	135	137	27	102
Kulttuuri- ja vapaa-ajan palvelut	520	773	731	268	635
– Urheilu- ja vapaa-ajan palvelut	161	170	101	19	126
– Kulttuuripalvelut	265	380	341	186	327
– Rahapelit	94	223	289	64	181
Kirjat ja lehdet	278	581	584	318	477
Valmismatkat	120	272	554	123	316
Yhteensä	1603	3397	3183	931	2574

Lähde: Kulutustutkimuksen aineistot. Tilastokeskus. Laskelmat kirjoittajien.

voitteita: rentoutuminen, elämysten, nautintojen tai jännityksen hakeminen, itsensä kehittäminen, terveyden edistäminen. Vapaa-aika ei monelle ole aidosti ”vapaata aikaa”. Esimerkiksi lapsiperheissä vapaa-aikaa voidaan viettää lasten ehdoilla, ensisijaisesti heidän tarpeitaan tyydyttäen. Vapaa-aika voi myös olla suorittamista: rakennetaan omaa identiteettiä tai pyritään kehittymään kyvykkäämmäksi työntekijäksi (ks. Takala 2004, 18–19.)

Tiivistynyt ja tehostunut vapaa-ajan vietto näkyy myös kulutusmenoissa, jotka ovat kasvaneet. Taulukot 10 ja 11 kuvaavat vapaa-aikaan liit-

Taulukko 11. Vapaa-ajan kulutusmenot taloutta kohden vuonna 2006 (euroa).

2006	Yksin asuvat alle 45-v.	Lapsiperheet, nuorin 0–6 v.	Parit 45–64 v.	Yksin asuvat 65+ v.	Kaikki taloudet, keskimäärin
Henkilöitä taloudessa keskimäärin	1	4,19	2	1	2,11
Audiovisuaaliset laitteet ja tietokoneet	745	948	579	88	610
– Äänen ja kuvan tallennus-laitteet	269	397	274	68	239
– Valokuvaus- ja videointilaitteet	65	98	68	2	64
– Tietojenkäsittelylaitteet	296	298	170	10	211
– CD- ja DVD-levyt, filmit, videonauhat ym.	115	146	62	4	87
– Televisioiden ja tietokoneiden korjaus	..	9	11
Muut suuret vapaa-ajan välineet	175	341	187	16	238
Muut virkistys- ja harrastusvälineet	264	1105	699	174	605
– Lelut, pelit ja urheiluvälineet	193	725	235	41	307
– Kasvit multa ja lannoitteet	30	210	333	101	176
– Lemmikkieläimet	41	169	131	32	122
Kulttuuri- ja vapaa-ajan palvelut	662	1077	963	388	903
– Urheilu- ja vapaa-ajan palvelut	239	411	194	37	294
– Kulttuuripalvelut	337	502	417	251	412
– Rahapelit	86	164	352	101	197
Kirjat ja lehdet	274	715	705	355	568
Valmismatkat	281	383	941	227	450
Yhteensä	2401	4570	4075	1249	3373

Lähde: Kulutustutkimuksen aineistot. Tilastokeskus. Laskelmat kirjoittajien.

tyviin tavarahankintoihin ja palveluihin käytettyjä rahamenoja vuonna 2001 ja 2006. Kotona vietettyyn vapaa-aikaan liittyviä kulutusmenoja aiheutuu mediasta, tietoliikenteestä, harrastamisesta ja puuhailusta. Kodin ulkopuolella kulutusmenoja aiheutuu harrastusvälineistä, osallistumismaksuista, kuntoilusta, harrastusseuroista, baareista, elokuvista ja muista huveista. Taulukon 10 luvut ovat vuoden 2001 kulutustutkimuksen aineistosta ja ne on korotettu vuoden 2006 hintoihin kuluttajaindeksin avulla.

Vuodesta 2001 vuoteen 2006 suurimmat kulutuksen lisäykset ovat kohdistuneet tietojenkäsittelylaitteisiin, joita on hankittu kaikkiin esimerkkitalouksiin. Samoin paljon on hankittu äänen ja kuvan tallennuslaitteita, joihin kuuluvat televisiot, DVD:t, erilaiset soittimet, antennit jne. Digikameroiden ostot näkyvät erityisesti yksinasuvien alle 45-vuotiaiden ja 45–64-vuotiaiden parien ja lapsiperheiden kulutusmenoissa. Huomattavaa lisäystä on myös urheilu- ja vapaa-ajan palveluiden ostoissa, erityisesti pikkulapsiperheissä, mutta lisäys on merkittävä keskimäärin kaikissa kotitaloustyypeissä. Suuret vapaa-ajan välineet, kuten soittimet, kuntopyörät, veneet ja niiden oheislaitteet, ovat lisääntyneet alle 45-vuotiaiden yksin asuvien ja pikkulapsiperheiden talouksissa. Sen sijaan keski-ikäiset parit ovat jopa vähentäneet tällaisten pitkäikäisten välineiden hankintoja – ehkä tarpeelliset välineet on hankittu jo aiemmassa elinvaiheessa.

Vähäisempää lisäystä on kohdistunut leluihin ja urheiluvälineisiin. Paljon esillä ovat olleet puutarhatuotteiden ja lemmikkieläinten hankinnat, joiden on uskottu kasvaneen huomattavasti. Hankinnat ovatkin kasvaneet, mutta vain tietyissä taloustyypeissä, pikkulapsiperheissä ja keski-ikäisten parien talouksissa, ja niissäkin vähemmän kuin edellä mainitut audiovisuaaliset laitteet ja tietokoneet.

Vaikka luonnon käyttö vapaa-ajan viettämisessä on ilmaista, tähänkin toimintaan liittyy monenlaisten hyödykkeiden käyttöä. Luontoharrastuksen tuotteistuminen näkyy erityisesti erilaisten retkeilyvarusteiden hankinnassa. Kaupungistunut elämäntapa on vahvistanut erityisesti keski-ikäisten luontoharrastuksista retkeilyä ja keräilyä. (Timonen 2008, 2009.) Lisäksi myös vapaa-ajan asunnot ovat yleistyneet ja kasvaneet kooltaan, ja niillä vietetään aiempaa enemmän aikaa (ks. Ahlqvistin artikkeli tässä julkaisussa). Vapaa-ajan asunnoilla vietettävää aikaa tulee edelleen lisäämään suurten ikäluokkien siirtyminen eläkkeelle sekä josain määrin myös ihmisten työajan uudelleen jaksottuminen sekä etätöiden tekemisen yleistyminen. Ajomatkat vapaa-ajan asunnoille ja vapaa-asuntojen varustustason paraneminen ovat lisänneet kulutusta. Vapaa-ajan asunnoille pendelöinti viikonloppuisin on kasvanut, samoin kuin yhtäjaksoinen oleskelu siellä. (Melasniemi-Uutela 2004.)

Päätelmät

Katsauksemme on tuonut esille yhteiskunnan ei toimijoiden roolin kotitalouksien arjessa. Yhteiskunta luo yleiset puitteet kotitalouksien toiminnalle, ja elinympäristö tarjoaa konkreettiset toimintamahdollisuudet arjen sujuvuudelle. Kotitalouden jäsenten hyvinvointi muodostuu kotitalouksien, yksityisen yritysten ja julkisen sektorin vuorovaikutuksessa.

Kulutuksen muutoksia

Kotitaloudet ovat kasvattaneet kulutustaan vahvasti kolmessa tarkastelussa kulutusmenoryhmässä vuodesta 2001 vuoteen 2006. Taloudelliset olot olivat suotuisat. Bruttokansantuote asukasta kohden kasvoi lähes tuhannella eurolla vuosittain, ja vuosi-inflaatio pysyi yhden ja kahden prosentin välillä (Findikaattori 20.10.2009). Suomalaiset kuluttajat kohtasivat vuonna 2008 alkaneen taantuman vahvassa nousukiidossa. Kun ruoan hinnan nousu osui samaan aikaan taantuman alkamisen kanssa, ei ollut oikeastaan ihme, että se sai aikaan kiivaan reaktion. Kuluttajat, jotka huomaavat käyttävänsä aiempaa enemmän rahaa ruokakaupassa, eivät ehkä tule ajatelleeksi, ettei se johdu pelkästään hintojen noususta vaan myös siitä, että he ostavat pidemmälle jalostettuja tai raaka-aineiltaan laadukkaampia elintarvikkeita, jotka ovat kalliimpia kuin aiemmin hankitut elintarvikkeet.

Erilaiset kotitaloudet ovat 2000-luvulla arjen toiminnoissaan erkaantuneet toisistaan. Kaikista talouksista nuoret yksin asuvat ovat eniten ulkoistaneet ruokailuaan. He ovat tältä osin hyvin riippuvaisia markkinoiden hyödyketarjonnasta, ja sopeuttavat budjettiaan niin, että ateriapalveluiden hankinta on mahdollista. Heillä ylipäänsä muutkin arjen toiminnot keskittyvät kodin ulkopuolelle (Raijas 2008). Eläkeläistaloudet ruokailevat enimmäkseen kotona, mutta ovat tarjonnan lisäannettyä kasvattaneet valmisruokien ostamista eli helpottaneet itse tekemisen vaivaa. Nämä esimerkit osoittavat markkinoiden vaikutuksen kotitalouden toimintaan: kotitaloudet voivat muuttaa käyttäytymistään nopeastikin, kun markkinat tarjoavat sopivia arjen toimintaa tu-

kevia hyödykkeitä – edellyttäen, että talouksilla on siihen varaa. Keski-ikäisillä pariskunnilla suuret ruokamenot selittyvät korkealla elintasolla ja aikuistuneiden lasten tukemisella. Lapsiperheiden suuret ruokamenot ovat luonnollisesti seurausta säännöllisen ja runsaan ruokailun välttämättömyydestä.

Liikkumisessa nuoret yksin asuvat käyttävät eniten julkista liikennettä, lapsiperheet ja keski-ikäiset pariskunnat eniten omaa autoa. Eläkeikäiset käyttävät liikkumiseen vähiten rahaa. Vaikka yksityisautoilu helpottaa arkea erityisesti lapsiperheillä, suhtaudutaan siihen vilkkaan ilmastonmuutoskeskustelun aikana kriittisesti. Jos julkinen liikenne toimisi hyvin ja arjen peruspalvelut olisivat kävellen saavutettavissa, autosta voitaisiin hyvin luopua. Tosi asia kuitenkin on, että niin julkinen liikenne kuin muutkin palvelut vaativat riittävän suuren väestöpohjan, jotta niitä voitaisiin kannattavasti tuottaa.

Vapaa-ajan vietto suuntautuu nykyisin yhä enemmän kodin ulkopuolelle ja vaatii erilaisten hyödykkeiden hankintaa. Nuorilla yksin asuvilla, keski-ikäisillä pariskunnilla ja lapsiperheillä vapaa-ajan vietto on hyvin kulutusintensiivistä. Eläkeläistaloudet viettävät vapaa-aikaansa pienimmin kustannuksin, niin kotona kuin kodin ulkopuolella.

Vaikka elintaso koko väestön tasolla on noussut, ei suuri joukko suomalaisia ole päässyt nauttimaan paremmasta elämästä. Esimerkiksi köyhien lapsiperheiden määrä on kolminkertaistunut viime laman jälkeen. Köyhyys ja pienituloisuus rajoittaa mahdollisuuksia kuluttaa ja sen myötä eriarvoistaa kotitalouksia. Suurimmat erot kulutuksessa esimerkiksi lapsiperheiden välillä näkyvät kalliiden kestokulutustavaroiden hankinnassa ja yksityisautoilussa. Myös rahan käyttöä edellyttävät vapaa-ajan vietto, maksulliset harrastukset ja matkailu erottelevat lapsiperheitä. (Raijas & Lehtinen 2009.)

Kansantalouden eri sektoreiden välinen työnjako

Yhteiskunnan eri sektorit muokkaavat kotitalouksien kulutusta ja myös kotitaloudet voivat valinnoillaan muokata yhteiskuntaa ja elinympäristöään. Kotitalouksia on Suomessa 2,5 miljoonaa, ja siksi he voivat käyt-

täytymisellään ja valinnoillaan vaikuttaa koko yhteiskunnan hyvinvointiin. Kuluttajien valinnanmahdollisuuksiin vaikuttavat yhteiskunnan tarjoamien puitteiden lisäksi myös sosiaalisessa ympäristössä vallalla olevat käsitykset hyväksytyistä toimintatavoista ja kuluttajien omaksumat elämäntavat. Yksityisen kulutuksen kollektiiviset vaikutukset eivät kuitenkaan synny pelkästään kuluttajien päätöksenteosta, vaan ovat seurausta kansantalouden muiden toimijoiden toiminnasta, kuten esimerkiksi teiden rakentamista tai julkista liikennettä tai kaupan keskittymistä koskevasta poliittisesta päätöksenteosta. (Ahlqvist ym. 2008.) Viime aikoina on keskusteltu runsaasti kulutuksen vaikutuksesta ilmastomuutokseen. Luonnonvaroja säästävä ja ympäristöä huomioonottava kulutus vaatii kuluttajien käytäntöjen ja rutiinien sekä kulutuksen rakenteiden muuttamista, mutta tähän tarvitaan muidenkin toimijoiden kuin kuluttajien panostusta. (Kotakorpi 2008.) Kulutukseen liittyvät ongelmat edellyttävätkin yhteiskunnan kaikkien toimijoiden välistä vuoropuhelua (Ahlqvist ym. 2008). Eri sektoreiden välinen vuoropuhelu ei aina ole ongelmaton. Esimerkkinä voidaan mainita rahoitusmarkkinoiden kriisi, joka on paljastanut puutteita erityisesti pankkien ja kotitalouksien välisessä kommunikaatiossa. Kuluttaja ja finanssipalvelun tarjoaja puhuvat usein ”eri kieltä”, minkä vuoksi eri tuotteiden vertailu on kuluttajille hankalaa. Kuluttajat ovat palveluntarjoajaa heikommassa asemassa. (Järvinen & Lehtinen 2008; Sunikka & Peura-Kapanen 2008; Peura-Kapanen ym. 2009.) Valtaosa suomalaisista kantaa kuitenkin vastuunsa oman taloutensa hoidosta suhdannevaihteluista huolimatta (Peura-Kapanen & Raijas 2009).

Kulutuksen ennakointi

Väestön ikääntyminen sekä yhden ja kahden hengen kotitalouksien yleistyminen ovat esimerkkejä rakenteellisista muutoksista, jotka vaikuttavat kulutuksen muotoutumiseen tulevaisuudessa. Aktiiviset ja hyväkuntoiset eläkeläiset ovat merkittävä voimavara yhteiskunnassa (Niemi 2009) ja heidän toimintansa vaikuttaa merkittävästi niin yksityiseen kulutukseen kuin julkisiin menoihin. Vaikka yleisellä tasolla raken-

teellisilla tekijöillä on edelleen vaikutusta kulutuksen muotoutumiseen ja kulutuseroihin, kulutus yksilöllistyy koko ajan lisääntyvässä määrin. Esimerkiksi ruokailutavat ja elintarvikkeita koskevat ostopäätökset ovat yhä eriytyneempiä samankin talouden sisällä. Tämä tarkoittaa sitä, että esimerkiksi lapsiperheitä ei voida tarkastella yhtenäisenä väestöryhmänä, vaan perheiden välillä ja yhden perheen sisältäkin voi löytyä hyvin monenlaisia kulutusmalleja.

Kotitalouksien arki muotoutuu tiiviissä vuorovaikutuksessa yhteiskunnan muiden toimijoiden kanssa. Yhteiskunnan luomat rakenteet ja lähiympäristön tarjoamat elinolot luovat puitteet ja mahdollisuudet kotitalouksien arjen toiminnalle, mutteivät suoraan määrittele sitä, millaiseksi arki lopulta muotoutuu. Kulutushyödykkeiden tarjonnassa tai kysynnässä voi ilmetä puutteita ja häiriöitä, jolloin kotitalouden hyvinvointitavoite ei toteudu. Kotitaloudet osaavat kuitenkin tarvittaessa toimia luovasti, jolloin arki voi muodostua paremmaksi kuin mitä olemassa olevien puitteiden valossa voisi ennustaa. Tällaisessa tilanteessa on kyse siitä, että kotitaloudet ovat riittävän kykeneviä ratkaisemaan ongelmiin eli osaavat korvata omalla toiminnallaan ympäristön puutteita.

Lähteet

- AHLQVIST K, RAJJAS A, PERRELS A, SIMPURA J, UUSITALO L (toim.) (2008) *Kulutuksen pitkä kaari: niukkuudesta yksilöllisiin valintoihin*. Palmenia. Helsinki.
- AHLQVIST K, YLITALO M (toim.) (2009) *Kotitalouksien kulutus 1985–2006. Tilastokeskus. Tulot ja kulutus 2009*. Helsinki.
- Eurostat (2007a) *Description of dataset*. [WWW-dokumentti]. <http://circa.europa.eu/Public/irc/dsis/eusilc/library?l=/udb_user_database&vm=detailed&sb=Title>. (luettu 18.9.2009).
- Eurostat (2007b) [WWW-dokumentti]. (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/living_conditions_and_social_protection/data/database). (luettu 23.10.2009)
- Finanssialan Keskusliitto (2009) *Säästäminen ja luotonkäyttö*. Tutkimusraportti. Toukokuu 2009. Helsinki.
- Findikaattori – yhteiskunnan kehityksen indikaattorikokoelma. <http://www.findikaattori.fi/>

- HIRVONEN J, KONTTINEN R, HAAPOLA I, KARISTO A (2003) *Alueellinen hyvinvointibaro-metri*. Helsinki University of Technology Lahti Center. Lahti.
- HILT (2009) *Henkilöliikennetutkimus 2004–2005*. Liikenne- ja viestintäministeriö, Tiehallinto, RHK ja WSP LT-Konsultit Oy. [WWW-dokumentti]. <<http://www.hlt.fi/>>. (luettu 25.9.2009).
- JÄRVINEN R, LEHTINEN A-R (2008) *Piensijoittaja haamuostoksilla: sijoitusuusitukset mysteereitä*. Työselosteita ja esitelmiä 115. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.
- KOISTINEN K, TUORILA H (2008) *Millainen olisi hyvä elinympäristö? Asukkaiden näkemyksiä elinympäristöstä, asumisesta ja palveluista eri elämänvaiheissa*. Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisuja 9/2008. Helsinki.
- KOTAKORPI E (2008) *Kuluttajien toimintatila ja MIPS-mittarin toimivuus informaatio-ohjauksen välineenä*. Työselosteita ja esitelmiä 116/2008. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.
- KYTÖ H, VÄLINIEMI J (2009) *Pääkaupunkiseudun muuttovirrat muutoksessa*. Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisuja 3/2009. Helsinki.
- LINDQVIST M (2009) *Julkiset hyvinvointipalvelut osana kotitalouksien materiaalista hyvinvointia*. Teoksessa: *Kotitalouksien kulutus 1985–2006*. Toim. K Ahlqvist, M Ylitalo, 148–158. Tilastokeskus. Helsinki.
- MELASNIEMI-UUTELA H (2004) *Suomalaisen mökkikulttuurin suunta? Teoksessa Ihanne ja todellisuus. Näkökulmia kulutuksen muutokseen*. Toim. K Ahlqvist, A Raijas, 145–163. Tilastokeskus. Helsinki.
- MOISIO P, KARVONEN S, SIMPURA J, HEIKKILÄ M (toim.) (2008) *Suomalaisten hyvinvointi 2008*. Stakes. Helsinki.
- MUURI, A (2008) *Sosiaalipalveluja kaikille ja kaiken ikää? tutkimus suomalaisten mieliteistä ja kokemuksista sosiaalipalveluista sekä niiden suhteesta legitimitettiin*. Stakesin tutkimuksia 178. Helsinki.
- NIEMI I (2009) *Eläkeläisten taloudellinen ja sosiaalinen aktiivisuus*. Teoksessa: *Tutkimuksia palkkatyön, hoivan ja vapaaehtoistyön muuttuvista suhteista*. Toim. P Koistinen, 29–41. Tutkimuksia 251. Tilastokeskus. Helsinki.
- NIEMI I, PÄÄKKÖNEN H (2001) *Ajankäytön muutokset 1990-luvulla*. Kulttuuri ja viestintä 6/2001. Tilastokeskus. Helsinki.
- PEURA-KAPANEN L, RAIJAS A (2009) *Kuluttajien taloudellinen osaaminen 2000-luvulla*. Keskustelualoitteita 38/2009. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.
- PEURA-KAPANEN L, RAIJAS A, LEHTINEN A-R (2009) *Kuluttajalähtöisen palvelukonseptin kehittäminen: varallisuudenhallinnan työkalua testaamassa*. Työselosteita ja esitelmiä 118/2009. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.
- PÄÄKKÖNEN H (toim.) (2005) *Perheiden ajankäyttö*. Tilastokeskus. Helsinki.
- RAIJAS A (2005) *Time use and consumption of mass media in Finland: the rationalisation of leisure? In: Manufacturing leisure: innovations in happiness, well-being and fun*. Ed by M Pantzar, E Shove, 41–57. Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisuja 1/2005. Helsinki
- RAIJAS A (2008) *Arjen hyvinvointi ja mahdollisuudet sen mittaamiseen*. Työselosteita ja esitelmiä 110/2008. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.

- RAIJAS A, LEHTINEN, A-R (2009) Kulutuskin erottelee lapsiperheitä. (Vieraskynä). *Helsingin Sanomat* 3.7.2009.
- ROBINSON J P, GODBEY G (1997) *Time for life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. Pennsylvania State University Press. Pennsylvania.
- SAARINEN P (2008) *Autojen huollosta ihmisten huoltoon: huoltoasemien toimialarakenteen muutos*. Työselosteita ja esitelmää 117/2008. Kuluttajatutkimuskeskus. Helsinki.
- SAULI H, NURMELA J (2009) Kotitalouksien välinen taloudellinen tuki ja lahjat. Teoksessa *Kotitalouksien kulutus 1985–2006*. Toim. K Ahlqvist ja M Ylitalo, 159–180. Tilastokeskus. Helsinki.
- SILTANIEMI A, PERÄLAHTI A, ERONEN A, SÄRKELÄ R, LONDÉN P (2009) *Kansalaisbarometri 2009: suomalaisten arvioita hyvinvoinnista, palveluista ja Paras-uudistuksesta*. Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto ry. Helsinki.
- STIGLITZ, JE, SEN A, FITOUSSI J-P. (2009) *The Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (CMEPSP)* [WWW-dokumentti]. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/Issues_paper.pdf>
- SUNIKKA A, PEURA-KAPANEN I (2008) *Kuluttajien varallisuuden hallinta: vertaileva tutkimus kuluttajien ja palveluntarjoajien näkemyksistä*. Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisuja 1/2008. Helsinki.
- Suomen Asiakastieto Oy (2009) *Taantuma lisännyt yritysten ja yksityishenkilöiden maksuhäiriömerkintöjä huomattavasti*. [WWW-dokumentti]. <<http://www.asiakastieto.fi/asiakastieto/ajankohtaista.jsp?l1=1&T=nu&A=321>> (luettu 9.7.2009)
- TAKALA P (2004) Lisääntyneen vapaa-ajan ja kiireen paradoksi. *Hyvinvointikatsaus* (2) 14–19.
- Tilastokeskus (2009a) *Tulonjakotilaston tietokantatalukot*. [WWW-dokumentti]. <<http://www.tilastokeskus.fi/til/tjt/tau.html>> (luettu 11.6.2009)
- Tilastokeskus (2009b) *Tuloerojen kasvu jatkui vuonna 2007*. [WWW-dokumentti]. <http://www.tilastokeskus.fi/til/tjt/2007/tjt_2007_2009-05-20_tie_001_fi.html> (luettu 9.7.2009)
- Tilastokeskus (2009c) *Läkkäät kotitaloudet vaurastuneet eniten*. [WWW-dokumentti]. <http://www.tilastokeskus.fi/til/vtutk/2004/vtutk_2004_2007-04-12_tie_002.html> (luettu 11.6.2009)
- Tilastokeskus (2009d) *Kotitalouksien rahoitusvarat vähenivät voimakkaasti viime vuonna*. [WWW-dokumentti]. <http://www.tilastokeskus.fi/til/rtp/2008/rtp_2008_2009-07-09_tie_001.html> (luettu 9.7.2009)
- Tilastokeskus (2009e) *Velat kasvoivat 7,7 prosenttia vuonna 2008*. [WWW-dokumentti]. <http://www.stat.fi/til/velk/2008/velk_2008_2009-07-02_tie_001_fi.html> (luettu 6.7.2009)
- Tilastokeskus (2009f) *Kotitalouksien kulutus 2001-2006*. [WWW-dokumentti]. <http://www.tilastokeskus.fi/til/ktutk/2006/ktutk_2006_2007-12-19_kat_002.html> (luettu 11.6.2009)
- Tilastokeskus (2009g) *Perheet 2008*. Väestötilasto. Tilastokeskus. Helsinki.

- Tilastokeskus (2009h) *Asunnot ja asuinolot*. [WWW-dokumentti]. <<http://www.tilastokeskus.fi/til/asas/index.html>> (luettu 11.6.2009)
- Tilastokeskus (2009i). *Huvilaomistuksesta koko kansan mökkeilyyn*. [WWW-dokumentti]. <<http://www.tilastokeskus.fi/tup/suomigo/kesakuu.html>> (luettu 11.6.2009)
- Tilastokeskus (2009j) *Kansantalous. Neljännesvuosittilinpito*. [WWW-dokumentti]. <http://www.stat.fi/til/ntp/2009/02/ntp_2009_02_2009-09-08_kat_001_fi.html> (luettu 1.10.2009)
- TIMONEN P (2008) Elämyksiä lähiluonnosta. *Ympäristö ja terveys* 39 (5) 63-67.
- VARJONEN J, AALTO K (2005) *Kotitaloustuotannon satelliittitilinpito Suomessa 2001*. Tilastokeskus ja Kuluttajatutkimuskeskus: Helsinki.
- VARJONEN J (2008) *Household production in low-income and high-income families*. Esitys kongressissa: Reflecting the Past – Creating the Future, XXI World Congress of IFHE, 26-31. July, 2008 Luzerne, Switzerland
- VIINISALO M, NIKKILÄ M, VARJONEN J (2008) *Elintarvikkeiden kulutusmuutokset kotitalouksissa vuosina 1966-2006*. Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisuja 7/2008. Helsinki.
- ZUZANEK J, BECKERS T & PETERS P (1998) The “harried leisure class” revisited: Dutch and Canadian trends in the use of time from the 1970s to the 1990s. *Leisure Studies* 17 (1)1–19.